

LINGVOKOGNITIV TUSHUNCHA VA UNING SHAKLLANISHI

Kamolova Oydinoy

Samarqand davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada lingvokognitiv tushunchaning nazariy asoslari, uning shakllanish bosqichlari, til va tafakkur munosabati doirasidagi talqinlari, kognitiv tilshunoslik bilan aloqador jihatlari, konsept, freym, skript va mental modellar bilan bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, lingvokognitiv yondashuvning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni, uning shakllanishiga ta'sir qilgan ilmiy maktablar va olimlarning qarashlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *lingvokognitivlik, kognitiv tilshunoslik, konsept, freym, skript, mental model, tafakkur, til, bilim.*

Abstract. *This article examines the theoretical foundations of the linguocognitive concept, its stages of formation, and interpretations within the relationship between language and thought. It also highlights its connections with cognitive linguistics and reveals the essence of the linguocognitive approach through concepts such as conceptual structures, frames, scripts, and mental models. Furthermore, the article analyzes the role and significance of linguocognitive studies in modern linguistics.*

Keywords: *linguocognition, cognitive linguistics, concept, frame, script, mental model, language and thought, knowledge structures.*

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigma kuchayishi natijasida til hodisalarini inson omili, tafakkur, ong va bilish faoliyati bilan bog'liq holda o'rganish tendensiyasi yuzaga keldi. Shu asosda shakllangan lingvokognitiv yondashuv bugungi ilmiy tadqiqotlarda eng dolzarb nazariy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Chunki mazkur yo'nalish tilni faqat kommunikativ vosita yoki struktur sistema sifatida emas, balki insonning olam haqidagi bilimlarini shakllantiruvchi, tartibga soluvchi va uzatuvchi murakkab mexanizm sifatida talqin qiladi.¹

Lingvokognitiv tushuncha mohiyatan til va tafakkur munosabatlarini bilish nazariyasi asosida izohlashga xizmat qiladi. Inson borliqni idrok etar ekan, tashqi olam haqidagi bilimlar uning ongida ma'lum konseptual modellar ko'rinishida shakllanadi. Ana shu bilimlar til birliklari orqali ifodalanadi va kommunikatsiyada voqelanadi. Demak, til faqat fikr ifodasi emas, balki tafakkurning o'zi bilan uzviy bog'liq mental faoliyat mahsulidir.²

Lingvokognitiv yondashuvning shakllanishi ko'p asrlik ilmiy tafakkur mahsulidir. Uning dastlabki ildizlari antik falsafada, xususan, Aristotle qarashlarida ko'zga tashlansa, keyinchalik Wilhelm von Humboldt, Edward Sapir, Benjamin Lee Whorf kabi olimlar nazariyalarida rivojlandi. XX asr oxiriga kelib esa kognitiv fanlarning shakllanishi bilan bu yondashuv mustaqil ilmiy yo'nalish maqomini oldi.³

Ayniqsa, bugungi globallashuv va raqamli tafakkur sharoitida tilning bilim bilan bog'liq jihatlarini tadqiq etish zarurati yanada ortmoqda. Chunki zamonaviy lingvistika til semantikasining ichki mexanizmlarini, konseptual tizimlar va mental modellarni tahlil etmasdan to'laonli ilmiy natijaga erisha olmaydi. Mazkur maqolaning maqsadi lingvokognitiv tushuncha mohiyatini, uning shakllanish bosqichlarini, nazariy asoslarini hamda zamonaviy tilshunoslikdagi o'rnini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Lingvokognitiv tushuncha, avvalo, bilish (cognition) va til (language)ning o'zaro integratsiyasiga asoslanadi. Kognitsiya insonning qabul qilish, xotirada saqlash, qayta ishlash va bilim hosil qilish jarayonlarini ifodalaydi. Lingvokognitiv yondashuv ana shu bilish mexanizmlarining til orqali qanday aks etishini o'rganadi.⁴ Bu yondashuvga ko'ra, til birliklari shunchaki nomlash vositalari emas, balki ma'lum bilim strukturalarining verbal ifodasidir. Har bir leksema, grammatik shakl yoki sintaktik konstruktsiya ortida ma'lum konseptual mazmun mavjud bo'ladi. Masalan, "yo'l" leksemasi lug'aviy jihatdan harakat makonini anglatsa-da, lingvokognitiv planda "hayot yo'li", "taraqqiyot yo'li", "to'g'ri yo'l" kabi abstrakt tushunchalar bilan bog'liq murakkab konseptual tizimni hosil qiladi. Shu ma'noda lingvokognitiv tahlil tilning yashirin semantik qatlamlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Til va tafakkur munosabati haqidagi dastlabki qarashlar antik davrga mansub. Aristotile tafakkur kategoriyalarining tildagi ifodasini mantiqiy birliklar orqali tushuntirishga harakat qilgan.⁵ Keyinchalik, Wilhelm von Humboldt tilni xalq dunyoqarashining ifodasi sifatida baholab, har bir til borliqni o'ziga xos idrok etishini ta'kidlagan. Uning "til fikrni yaratadi" degan qarashi kognitiv lingvistikaning nazariy poydevorlaridan biri bo'ldi.⁶

XX asr boshlarida til psixologik faoliyat bilan bog'liq o'rganila boshlandi. Lev Vygotsky tafakkur va nutq bir-biri bilan chambarchas bog'liq hodisa ekanini asoslab berdi.⁷ Unga ko'ra, ichki nutq va tashqi nutq o'rtasidagi munosabat tafakkur shakllanishining muhim mexanizmidir.

XX asrning 70–80-yillaridan boshlab lingvokognitiv paradigma mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi. George Lakoff, Ronald Langacker, Charles Fillmore, Eleanor Rosch ilmiy qarashlari bu yo'nalish taraqqiyotiga asos soldi.⁸

Bu davrda quyidagi kategoriyalar shakllandi:

- konsept;
- freym;
- skript;
- prototip;
- mental model;
- kognitiv metafora.

Lingvokognitiv tahlilda konsept markaziy birlik sanaladi. Yuri Stepanov konseptni "madaniyat hujayrasi" deb ta'riflaydi.⁹ Konsept — bu predmet, hodisa yoki abstrakt tushuncha haqidagi inson ongida shakllangan ko'p qatlamli bilim tizimidir. Masalan,

"Vatan" konsepti:

- geografik makon;

- tarixiyxotira;
- milliy identitet;
- emotsional qadriyat;
- ijtimoiy ong

kabi qatlamlaridan iborat. Shu sabab konsept oddiy lug'aviy ma'nodan kengroq tushunchadir.

Charles Fillmore freymni bilimni tashkil etuvchi kognitiv model sifatida izohlaydi.¹⁰ Masalan, "ta'lim" freymi quyidagi komponentlarni qamrab oladi:

- o'qituvchi;
- talaba;
- bilim;
- dars;
- nazorat;
- baholash;

Bu komponentlar o'zaro bog'liq holda ma'no hosil qiladi. Skript esa harakat ssenariysi hisoblanadi. Masalan "imtihon topshirish" skripti:

1. tayyorlanish
2. auditoriyaga kirish
3. savol olish
4. javob berish
5. baho olish

Bu model lingvokognitiv tahlilda voqelikning dinamik aksini beradi. Kognitiv yondashuv metaforani poetik vosita emas, tafakkur mexanizmi deb tushunadi. Har bir xalq konseptual dunyo manzarasiga ega. Masalan o'zbek tilidagi:

- oriyat
- andisha
- baraka
- ko'ngil

kabi birliklar milliy-madaniy konseptlar sanaladi. Shavkat Safarov ta'kidlaganidek, konseptlar milliy tafakkur kodlarini aks ettiradi.¹² Masalan "baraka" konsepti faqat mo'l-ko'llik emas, ilohiy qut, rizq va ma'naviy totuvlik ma'nolarini ham ifodalaydi. Xulosa qilib aytganda, lingvokognitiv tushuncha til va tafakkur munosabatini bilish nazariyasi asosida izohlovchi murakkab ilmiy kategoriya hisoblanadi. Uning shakllanishi falsafiy, psixologik va kognitiv bosqichlar orqali yuzaga kelgan. Zamonaviy tadqiqotlarda konsept, freym, skript va metafora nazariyalari lingvokognitiv paradigmaning metodologik asosini tashkil etadi. Lingvokognitiv yondashuv tilshunoslikning kelajak taraqqiyotida ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhim ilmiy yo'nalish bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, 1996.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Москва, 2008.
3. Humboldt W. On Language. Cambridge, 1988.
4. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford, 1987.
5. Aristotle. Organon.
6. Humboldt W. On Language.
7. Vygotsky L. Thought and Language. 1934.
8. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. 1987.
9. Степанов Ю.С. Константы. Москва, 1997.
10. Fillmore C. Frame Semantics, 1982.
11. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Тошкент, 2006.